

Тадија Б. Стефановић*

СПОМЕНИЦИ КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ I КАРАЂОРЂЕВИЋУ У ХРВАТСКИМ ГРАДСКИМ СРЕДИНАМА И ЊИХОВА РЕЦЕПЦИЈА У МЕЂУРАТНОЈ ШТАМПИ

САЖЕТАК: Споменици краљу Александру I Карађорђевићу у хрватским градским срединама препознатљив су део међуратне југословенске уметности и културе. Они су свој југословенски карактер потврдили у решењима хрватских вајара и архитеката. Данас се ова споменичка баштина може истражити само на основу посредних извора, највише српске међуратне штампе, пошто су током Другог светског рата у усташком погрому срушени сви споменици краљу Александру у Хрватској. Након завршетка рата, ова споменичка баштина није обновљена, већ су оно мало споменика које је рат заобишао по његовом окончању уклониле комунистичке власти са читаве територије некадашње Југославије. Стога је ова тема деценијама остала на маргинама историографских истраживања, забрањена и заборављена. Њена будућа истраживања показале ће несправедно занемарени удео и велики значај који је имала у југословенској уметности и култури међуратног доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: споменици, краљ Александар, град, Хрватска, међуратно доба, штампа, рецепција.

Увод

Подстакнута трагичним догађајима у Марсељу, где је 9. октобра 1934. убијен краљ Александар I Карађорђевић, изградња споменика у његову част била је доминантно обележје југословенске и српске меморијалне баштини између 1935. и 1941. године. Споменици краљу Александру подизани су широм југословенске краљевине. Они су омогућили обликовање и приказивање југословенских идеала у најпожељнијем облику, у култном простору, који је био достојан сећања на палог краља. У реализацији ових споменика, учешће су узели најзначајнији југословенски вајари и архитекте,

* Висока школа – Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију, Београд, t.stefanovic@yahoo.com

који су остварили респектабилан споменички фонд који се истицао како квалитетом израде и монументалним ауторским замислима својих аутора, тако и великим обимом изградње који је превазилазио све друге подухвате који су у овом периоду чињени у другим сферама меморијалног градитељства.

Противречни тонови југословенских стварности су између 1935. и 1941. године били нарочито изражени. Они су се највише осећали у тумачењима националног положаја југословенских народа, који је био предмет опречних тумачења, у зависности од угла посматрања и националних митова иза којих су стајале сучељене политичке и националистичке струје. Ови ставови се нису могли приближити упркос великим напорима које су југословенске намесничке власти улагале како би се национална трвења превазишла и како би се створила основа за интеграцију и уједињење југословенских народа. Очекивало се да томе допринесу и споменици палог југословенског краља, кога је Југославија за коју се борио за живота учинила „Ујединитељем”, а трагична смрт „Мучеником”. На овим основама грађен је идеолошки профил позног југословенства. Међутим, показало се да то ипак није било довољно за гашење горућих међуетничких и националних проблема. Први дани Априлског рата показали су сву узалудност југословенске политичке мисије и довели су до слома свих вредности на којима је почивало југословенско међуратно друштво. Као ни 1918. или 1929. године, југословенска митологема ни између 1935. и 1941. није успела за сладити горке садржаје својих друштвенополитичких реалности (Димић 1997; Манојловић Ринтар 2014).

У настојањима да утврде начине на које је она супституисала естетске садржаје дела, нарочито важну улогу имале су идеологије. Сходно својој историјској улози, оне су усмериле политичке амбиције, али не нужно и ставове уметника. Штавише, токови друштвених стварности били су одраз уметничких разумевања која су представљала много више од идеолошки обојеног приступа (Кадјевић 2010: 6–7). Модел идентитета са српским и југословенским елементима био је део културне парадигме, која се показала веома оперативном. Она је заговарала идеје које су биле носиоци културних и националних идентитета, чија је подобност за исказивање компетентности или прогресивности градитељске културе била осведочена у југословенској средини (Игњатовић 2007: 73–74).

Сваки пут када би се наша у служби државе, чак и кад је представљена у пажљиво осмишљеном идеолошком облику, она се није могла ослободити политичке сене, која ју је посебно упорно следила крајем међуратног раздобља. Било је то време када су културни заклони били посебно несигурни. Такође, био је то и пример порицања националних обележја, чак и у случајевима њиховог сасвим логичног и природног утемељења. У напетим околностима и недефинисаним односима уследила су идентитетска порицања. Уметност је била активно укључена у формирање имагинарног профила југословенских идентитета. Карактеристичан вид политички усмерене југословенске уметности, била је управо споменичка скулптура краља Александра I Карађорђевића.

У њеном типолошком пресеку, издвојиле су се две доминантне струје, споменици у облику стојеће фигуре краља на високом постаменту, какви су подизани у хрватским градским срединама, и коњаничке фигуре краља Александра, које у Хрватској нису реализоване, али су најзначајније примере идејно осмислили хрватски вајари Мештровић и Аугустинчић.¹ С једне стране, разлог је био у традиционалном визуелном разумевању споменика, а с друге у усклађености с идеолошким доктринама приказивања југословенства. Визуелна репрезентативност југословенских меморијала била је демонстративна и помпезна, али она никада није развила агресивну и претећу реторику изражавања у урбаним и амбијенталним целинама. Примери архитектонски решених споменика, иако су били ретки, нису изостали. Међутим, ни ту нису коришћена целовита архитектонска решења, већ селективна, која су била у функцији укупног монументалног учинка скулптуралних композиција, попут Плечниковог пројекта за споменик краљу Александру у Љубљани (STEFANOVIĆ 2019: 11–12).

Развој југословенске споменичке скулптуре пратио је развој међуратног грађанског друштва, које се непрестано суочавало с „balkanskim kompleksom” и пројектовало „u procesu između ravnodušnosti samozadovoljne patrijalhalne sredine i ambicija prosvetčenog sloja građanske klase da u doskoku sustigne i ukorači se sa Evropom” (PUŠIĆ 1975: 61). Зато развој споменичке скулптуре „pretpostavlja poznavanje istorijskih i društvenih okolnosti [...] jer se bez njih teško mogu shvatiti neke pojave” (PUŠIĆ 1975: 61). С једне стране, споменичка скулптура краљу Александру рачунала је на „društvo kao naručioca s točno određenim željama i ciljevima”, а с друге на резултате „koji glorifikuju dinastiju”, и иду у корак с „najmodernijim tendencijama u svjetskoj skulpturi”, а „da se istovremeno nisu oslobađali tradicionalnog načina u koncipiranju spomenika” (PINTARIĆ 1988: 364–365).

Скулптурални споменици били су очекиван избор за изградњу култа личности краља Александра. Иако су уметнички и политички циљеви у овом идеолошком простору били истовремено присутни, они су имали сасвим произвољне узрочне и исходне односе. Естетски садржаји ових споменика нису били политички предвидљиви. Штавише, аутономија аутора одредила је њихов визуелни карактер. У томе су учествовали најзначајнији југословенски уметници међуратног раздобља, већином хрватски и српски вајари и архитекти, попут Мештровића, Аугустинчића, Кршинића, Чулића, Галића, Студина, Стојановића и других, према чијим су пројектима грађени најрепрезентативнији споменици краљу Александру I Карађорђевићу, не само у Хрватској већ широм Краљевине Југославије.

Према томе, унаточ чињеници да су у подизању краљевих меморијала учествовали најеминентнији уметници међуратне Југославије, неке појаве и њихове последице не могу се довести у рационалан поредак. Споменици краљу Александру I Карађорђевићу нису препознати као југословенско уметничко наслеђе, сачињено од

¹ По Аугустинчићевим пројектима коњанички споменици краљу Александру реализовани су у Скопљу 1937, Нишу 1939. и Сомбору 1940, а према Мештровићевом пројекту на Цетињу 1940. године.

културних комплементарности југословенских народа, којима су се руководили њихови аутори. Напротив, виђени су као субверзивни елемент, поистовећен са српским народом, који је био унапред осуђен заједно са југословенском краљевином, па су у току Другог светског рата, као и у новом комунистичком формату послератне Југославије, споменици првог југословенског краља били изложени систематском рушењу. Узроци ових девијација делимично су садржани у противречном карактеру југословенског краљевства, који није био компатибилан са наслеђеним друштвенополитичким и националним простором. Противречја су била дубоко уткана у архетипове националних понашања, која су кроз турбулентну историју развоја међуетничких односа југословенских народа била упућена на митове и традиције које су подгревале очекивања и потхрањивале нетрпељивост, још од предјугословенског доба. Након пропасти међуратне Југославије, ови елементи су радикализовани. У Независној Држави Хрватској изнедрили су усташтво. Са рушењем споменика првог југословенског краља започето је одмах по проглашењу ове фашистичке творевине. Био је то почетак затирања српског народа и његовог културног и уметничког наслеђа са територија под контролом Независне Државе Хрватске.

Споменик краљу Александру I Карађорђевићу у Вараждину

У међуратној штампи је оцењено да су „први у држави, достојан споменик [...] своје незаборавном Краљу Мученику” подигли становници Вараждина (АНОНИМ 1935д: 15). Споменик је подигнут према пројекту вајара Антуна Аугустинчића, коме је вараждински Одбор за изградњу споменика посао доделио без расписивања конкурса. Према одлуци Одбора, споменик је постављен на главном градском тргу, испред зграде Општине (PINTARIĆ 1988: 365). Споменик је направљен у Загребу, у ливници Уметничке академије, одакле је пребачен у Вараждин.² Откривен је 6. септембра 1935. године (Л. 1935: 6; АНОНИМ 1935е: 2; АНОНИМ 1935г: 2). Освећење је обављено уз службу титуларног бискупа Матија Прстеника, велико присуство мештана и високих званица. У својству изасланика Двора присуствовао је бригадни генерал Драгољуб Ђирић, у име Војске пуковник Фрањо Погачар, Краљевске владе и Банске управе Петар Бензон и Народне скупштине Богдан Васковић. Почасне говоре одржали су народни посланик и председник Одбора за подизање споменика Стјепан Новаковић, председник Општине Оскар Улграм, коме је споменик био поверен на чување, и поменути начелник банске управе Бензон (Л. 1935: 6).

Овде је у потпуности спроведена стратегија пажљивог планирања државних догађаја од највеће важности. Два култа сусрела су се у специфичном тренутку, на још специфичнијем месту, „на тргу првог хрватског Краља Томислава у Вараждину”, где

² Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Arhiv za likovne umjetnosti Zagreb (dalje: Arlikum HAZU), Fototeka, Spomenik kralju Aleksandru za Varaždin – u dvorištu ljevaonice Umjetničke akademije (ALU) u Zagrebu, <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=33370>

је на рођендан престолонаследника Петра II Карађорђевића био откривен споменик његовом оцу „Витешком Краљу Југославије Александру Првом” (Аноним 1935ђ: 4). Такви су потези тенденциозно обликовали слику о народу, који се „херојски, крваво и стрпљиво [...] кроз векове борио за своју слободу и уједињење [...] Срби, Хрвати и Словенци, делом сваки за себе, а делом удружени, да коначно остваре своју слободну државу [...] кроз дуги низ натчовечних напора [...] у свим својим појавама крепио је све акције југословенског национализма како у политичким тежњама тако и књижевности и просвети све до ослобођења и националног уједињења” (Аноним 1935д: 15).

Споменик је сачињен од масивног постоља и бронзане стојеће фигуре краља. Ова врста скулптуре била је увод у развој државне меморијалне симболике и репрезентативне југословенске народне културе. Ти су мотиви повукли одређене историјске и националне паралеле, које су биле политички оријентисане у смеру изградње оквира, довољно широког да прими и истакне карактер југословенског идентитета. У визуелном значењу, она се ослањала на монументални учинак меморијала, пружајући нову урбану перспективу, са старом хрватском баштином, зградама „које носе на себи трагове далеке прошлости”, и новим југословенским садржајима краљевог споменика, који „носи толико светлости” и „даје тргу нарочити изглед” (Аноним 1935ђ: 4). Чини се да је она исијавала са високог постамента од тамног мрамора, на којем је била краљева бронзана фигура. Био је то начин да се пренесе идеја о југословенском државнику, колико с естетиком, толико и положајем споменика у урбаном окружењу, на Тргу краља Томислава, на супрот градској општини. Историјске идентификације остварене су програмом скулптуралне глорификације, у којој је краљ приказан у „натприродној величини [...] у походној генералској униформи како држи повељу у руци”, док су рељефи носиоци мотива прелаза „бана Јелачића преко Драве 1848.” и „посете Краља Александра I граду Вараждину и Хрватском Загорју 1931” (Аноним 1935д: 15). Целина је употпуњена рељефом са мотивима „који представљају одржање помена за Блаженопочившег Краља у Вараждину”, где „крај одра чува стражу Његова храбра војска а свештеници читају молитве за спас Његове душе” (Аноним 1935ђ: 4) (сл. 1).

На дан када је у целој земљи свечано обележен рођендан наследника престола Петра II Карађорђевића, 7. септембра 1935. године, догодило се прво скрнављење новоизграђеног

Сл. 1. Споменик краљу Александру I Карађорђевићу у Вараждину, 1935.
(<http://www.sbperiskop.net>)

Сл. 2. Фотографија срушеног споменика краљу Александру Карађорђевићу у Вараждину, 1941. (<https://www.europeana.eu>)

споменика. На руци краља Ујединитеља, била је обешена кеса са смећем, што је посебно жустро критиковао аутор споменика, вајар Аугустинчић. Убрзо након освећења споменика, Аугустинчић је примио и прве приговоре на квалитет постамента и историјску тачност рељефа. Тамна оплата изворног пиједестала замењена је светлом. Посвета краљу Александру тада је уклоњена с прочеља.

Споменик у Вараждину срушен је почетком Другог светског рата, дан након проглашења фашистичке творевине Независне Државе Хрватске, 11. априла 1941. године (HUZJAN 2010: 234–235). Чин затирања био је пропраћен симболичним окивањем краља ланцима којима је споменик оборен, и полагањем српске шајкаче на срушени споменик.³ (сл. 2).

Споменик краљу Александру I Карађорђевићу на Сушаку

Монархији без краља био је потребан култ краља, југословенског јунака, „Мученика” и „Ујединитеља”, око којег би се поново окупиле „оне мисли и оне вере, које су се кроз сву нашу тешку прошлост одржале у свести и у души народа нашега и у

³ Arlikum HAZU, Fototeka, Srušen spomenik kralja Aleksandra u Varaždinu, <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=33367>

свима бројним подвизима наших народних великана и јунака, који су хтели оно што је наш Витешки Краљ Ујединитељ остварио и сковао својом руком окрстивши је вечним именом Југославија” (Аноним 1935j: 7).

У том смислу, улога вајара Аугустинчића поново је дошла до изражаја, овај пут у коауторству са Франом Кршинићем. Према њиховом пројекту на Сушаку је подигнут споменик краљу Александру. Свечано је откривен 17. новембра 1935. године, уз велико учешће народа и присуство високих државних званица (Аноним 1935z: 7; 1935k: 1). Двор је заступао краљевски намесник Иво Перовић, изасланик министра војске и морнарице био је генерал Пантелија Јуришић, а лично су присуствовали председник Сената др Љубомир Томашић, потпредседник Народне скупштине др Франьо Мркић, бан Савске бановине Марко Костренчић, бискуп Бурић, председници Општина Загреб и Сплит Ербер и Карготић, министри у влади Ђура Јанковић, др Милан Врбанић и Шефхија Бехман. Одбор за подизање споменика предводио је председник Ружић, у чијем је дому уприличен пријем за високе званице (Аноним 1935i: 6; 1935j: 7).

Идеолошки програм укључивао је истовремено одржавање неколико државних свечаности. На дан откривања краљевог споменика на Сушаку, у Скопљу⁴ је освешан Споменик палим ђацима ратницима, дело вајара Лојзе Долинара, који би био „веома угодан неизмерно племенитој души и расном витештву Блаженопочившег Краља Првог Ујединитеља” (Добричанин 1935: 3; Љ. Д. 1935: 10). Сутрадан је у Француској почело суђење атентаторима на краља Александра, док је Јадранска стража свечано обележила двадесету годишњицу изласка српске војске на Јадранско море (Драговић 1935: 2). Пажљиво планирање подразумевало је усклађивање државне реторике, уз неизбежно повлачење историјских паралела. У Скопљу је речено да се на „рушевинама прошлости изграђује наш нови национални поредак”, заснован на патриотизму, а то је „љубав према прошлости [...] поштовање према покољењима пре нас”, па је југословенска будућност могућа само ако се нека „будућа поколења угледају на оне који су знали и умели живети и мрети за Краља и Отаџбину” (Добричанин 1935: 3).

Ове идеје одјекнуле су и са Сушака, у речима краљевског намесника Перовића: „Велики и Бесмртни наш Вожде и Краљу, благословени Мучениче наш, пролазиће године и године, али душа целокупног југословенског народа остаће Ти вечно захвална, памтиће сваку Твоју реч и прожета југословенским патриотизмом у миру и братској слози и љубави херојски наставити Твоје дело” (Аноним 1935j: 7). Са ове свечаности чуло се да ће „светлу, узвишену успомену” на палог краља сачувати будући нараштаји (Аноним 1935j: 7). Тако је краљев „свети лик” био на црти одбране југословенске идеје, коју је требало „опасати бедемом братства, слоге и љубави целог [...] народа”,

⁴ Аугустинчићевој реализацији монументалних споменика краљева Петра и Александра I Карађорђевића у Скопљу 1937. и споменика краљу Александру у Сомбору 1940. године, претходили су изградња и монтирање у Загребу, у ливници Уметничке академије, одакле су отпремљени у Скопље и Сомбор. О томе вид.: Arlikum HAZU, Fototeka, Spomenici kralju Petru i Aleksandru Karadorđeviću u procesu montaže ispred ljevaonice Umjetničke akademije u Zagrebu i Spomenik kralju Aleksandru za Sombor – u dvorištu ljevaonice, <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=33381>; <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=33368>

Сл. 3. Споменик краљу Александру I Карађорђевићу на Сушаку, 1935. (<http://croinfo.net>)

коју је краљева „мученичка смрт још снажније повезала [...] и целога свету најречи- тије показала да је Југославија дело нашег Највећег Неимара, да је Југославија несало- мива творевина” (Аноним 1935ј: 7).

Услед трагичног следа историјских догађаја, који су недуго након тога уследили, југословенска „несаломива творевина” нестала је већ с првим данима рата, априла 1941. године. Током више од две деценије постојања, југословенска држава почивала је на амбивалентном идеолошком супстрату, који је састављао и рекомпоновао елементе конститутивних култура према текућим политичким потребама. Није постојала дубља друштвена нит која би повезала политичку стварност са животом и духом југословенских народа. Био је то идеолошки аргумент, али не и довољно јак темељ за стварни терет југословенске културе. Чак ни култ краља Александра, који је након марсељског атентата био убрзано грађен, није имао шансе за успех, пошто идеолошка аргументација, колико год била уверљива, није могла понудити решење за тада већ хроничне националне проблеме југословенског друштва.

Иза сувереног става краља Александра, одевеног у парадну адмиралску униформу, иза симболичког кормила југословенског брода, на прамцу у облику двоглавог орла, стајала је његова оставштина, у виду „велике и моћне” југословенске краљевине. Споменик се састојао од једноставног квадратног постоља украшеног фигуралним украсом, државним амблемима и бронзаном стојећом фигуром краља Александра. Постављен на Соколском тргу, овај меморијал је доминирао урбаним пејзажом међуратног Сушака (Стефановић 2014: 505) (сл. 3).

Спомен-светионик краљу Александру I Карађорђевићу у Сплиту

Изградња Спомен-светионика у Сплиту имала је посебне симболичне конотације. С једне стране, Сплит је важан за уједињење југословенских народа, као место у којем је дочекан и поздрављен будући југословенски краљ 1910, а с друге, као место у које је 1934. године с телом краља Александра стигао брод „Дубровник”. Стога је симболика Сплита у изградњи култа личности краља „Мученика” и „Ујединитеља” била нарочито значајна (BORIĆ, BOROZAN 2020: 527–529).

На данашњем Доку Св. Петра, месту приспећа брода „Дубровник”, био је подигнут Спомен-светионик, којим је оно посвећено и трајно обележено као место јавног сећања на првог југословенског краља. Била је то једина грађевина ове врсте у меморијалном опусу споменика краљу Александру. Изграђена је према пројекту хрватског архитекте Проспера Чулића, победника конкурса који је био расписан у јулу, а закључен 7. августа 1935. године, испред другонаграђеног пројекта Анте Шкара и трећенаграђеног Емила Цицилијанија (ANONIM 1935В: 6; ŠAJIN ČIČIN 1935: 444; PIPLOVIĆ 2008: 363) (сл. 4).

Сплит је у литератури виђен као град који је „подржавао југословенску идеју много више [...] од других градова и средина дуж Јадранске обале” (РАЈЧЕВИЋ 2001: 164). Посвећење спомен-светионика је планирано за 13. октобар 1935, али је због проблема са одабиром каменних блокова одложено за 24. новембар 1935. године (ANONIM 1935Ж: 5). Нови датум одабран је поводом обележавања седамнаестогодишњице доласка „првих Бијелих орлова у Сплит” (ŠAJIN ČIČIN 1935: 444). Међутим, накнадно је одлучено да се споменик открије поводом прве годишњице убиства краља Александра, што је и обављено 8. децембра 1935. године. Свечаност је организована у присуству око тридесет хиљада „душа”, али и високих званица, краљевског намесника др Ива Перовића, као представника Двора, председника Сената др Љубомира Томашевића, председника Народне скупштине Стевана Ђирића, изасланика Краљевске владе министра Комненовића,

Сл. 4. Спомен-светионик краљу Александру I Карађорђевићу у Сплиту, 1935. (<http://www.skyscrapercity.com>)

изасланика министра војске генерала Варјачића, бана Јаблановића, председника Сплитске општине Карготића, сенатора Деснице, Анђелиновића, Мајсторовића и Иванишевића. Свечаност је отворена говором председника Обласног одбора Јадранске страже др Ива Столна, који се присетио краљевог доласка у Сплит 1910. године, након чега је др Иво Перовић свечано открио споменик. Перовић је истакао да ће спомен-светионик овековечити „оне значајне моменте” које су „синови древног града Сплита најпре у визионарском полету доживели још пре четврт века, када су проговорила ова брда, кад су се из земље дигле ватре да немим језицима, али зато врло речито, кажу оно што тада народ није могао отворено да рече а што је и како је у моменту осећала његова ведрa и младалачка душа” (Аноним 1935т: 4).

Идеолошки простор профилисан је нарaтивним делом споменика са важним догађајима који су краља повезивали са Сплитом. На прочељу је постављена посвета „Краљу Александру I Ујединитељу”. На јужној страни забележено је да 26. августа 1910. „Овдје омладина Сплита видовита и оплемењена патњама поздрави први пут будућег југословенског краља”, и да 29. новембра 1925. „На овом истом месту рече велики краљ ’Будите отсад као и досад верни чувари нашег мора. За Вама чврсто стоји уједињена отаџбина” (РАЈЧЕВИЋ 2001: 165). Северна страна била је носилац сећања на краљеву мученичку смрт. Забележено је да 14. октобра 1934. године у Сплиту „скамењена од бола домовина [...] прими тијело краља Мученика враћено из туђине где издахну уз ријечи: ’Чувајте ми Југославију” (РАЈЧЕВИЋ 2001: 165). Текстуралне прилоге су са споменика уклонили италијански фашисти у априлу 1941. године, недуго након оснивања Независне Државе Хрватске (БАБАЦ 2018: 351–352).

Краљеве наводне речи потврђују да су се након његове смрти идеолошке стратегије спроводиле с посебном пажњом. Стога је на свечаном откривању споменика у Сплиту, мртвом краљу симболично заветовано: „Твоју Југославију чуваћемо, Витешки Краљу, Ујединитељу наш, нераздвојну [...] и наставићемо Твоје велико дело око усавршавања и уређивања величанственог југословенског дома” (Аноним 1935т: 4). Закључено је да у народима Југославије „живи дух Витешког [...] Краља, који ће нас спокојно водити у срећну будућност” (Аноним 1935т: 4).

Међутим, ове идеје није делио део хрватске штампе, у којој су осим кратких информативних чланака, место пронашла и становишта супротна званичној државној политици. Непознати новинар у *Јадранском дневнику* инсистира на идеји да се „у hrvatskom gradu Splitu, u kojem su se pred tisuću i više godina, za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, odigravali važni događaji u narodnom i državnom životu hrvatskog naroda, podiže spomen-svjeticionik na uspomenu i počast Kralja Aleksandra Prvog. Ovaj svjetionik sa crvenim svjetlom koji će bacati zrake na pučinu našeg Jadrana neka bude putokaz našem narodu, da čuva i brani naše more, koje je nekoć bilo hrvatsko, ovu našu obalu koja je bila i ostala hrvatska” (ANONIM 1935с: 6).

У истом листу публиковани су и чланци у којима се настоје повући паралеле између хрватства и југословенства које је приликом свечаног откривања спомен-светионика изрекао председник Обласног одбора Јадранске страже, који између осталог

каже да се ту: „pred mjestom gdje je utrnuo prvo hrvatsko kraljevstvo [...] ovim skromnim spomenikom naše ljubavi prema Kralju Ujedinitelju povezujemo prošlost daleku i najbližu, našu Kraljevsku prošlost u jednu cjelinu, da je mi današnji i naše potomstvo i svako ko nam ovdje pređe prag domovine jedinstvenim pogledom zahvati i da shvati da je ovo naše oduvijek bilo i zato jeste i sad, i da je ovdje jasno ocrtan krug jugoslovenske istorije” (ANONIM 1935y: 5).

Међу споменицима краљу Александру који су били подигнути у Хрватској, спомен-светионику у Сплиту хрватска међуратна штампа посветила је највише пажње. У данима који су претходили откривању споменика, непознати новинари *Jagranској дневника* и *Новој доба* о овом меморијалу извештавали су готово свакодневно. У чланцима је најчешће најављивано откривање споменика. У *Новом добу*, исти чланци често су публиковани под различитим датумима (ANONIM 1935л: 6; 1935м: 6; 1935н: 6). Чланци су се ређе тицали иницијативе за подизање споменика (ANONIM 1935а: 6; 1935б: 10), док су знатно више простора добиле текуће припреме за откривање споменика (ANONIM 1935ж: 5; 1935љ: 6; 1935њ: 6; 1935о: 6; об. 12. 1935п: 6; 1935р: 2; 1935с: 6). Најинформативнији чланци објављени су у данима након откривања спомен-светионика. У овим чланцима исцрпно је писано о раду одбора за подизање споменика. Цитирани су говори високих званица са откривања спомен-светионика, који су вишеструко значајни за сагледавање како дневнополитичког, тако и ширег југословенског контекста. Јавна рецепција и извештавање углавном су били политички коректни, грађени на строгој линији југословенског идеолошког деловања (ANONIM 1935ђ: 1–3; 1935у: 5; 1935ф: 5).

Ова коректност потпуно је ишчезла неколико година касније, када је међуратна Југославија нестала нагло и насилно. Њена судбина била је запечаћена великом српском националном трагедијом, која је започела са успостављањем профашистичке усташке власти у Независној Држави Хрватској. Краљев споменик је срушен почетком 1941. године (РАЈЧЕВИЋ 2001: 166), а с њим и идеја о Александровој Југославији, земљи у којој ће њени народи „без изузетка на име, веру и племе [...] живети срећни и задовољни као права и истинита браћа” (АНОНИМ 1935т: 4).

Споменик краљу Александру I Карађорђевићу у Вуковару

Према пројекту Марина Студина израђен је споменик краљу Александру у Вуковару. Монументална замисао овог споменика остварена је применом масивног тро-слојног постоља од белог далматинског мрамора и бронзане стојеће фигуре краља. Символика Студиновог дела посебно је наглашена на предњој страни постамента, са рељефом „Захвалност”, којим је приказана „Југославија као изразити тип наше жене из народа, жене бола и прегарања, озбиљне жене. Она плете ловоров венац за који јој додају гранчице њена три синчића” (БРАВО 1936: 9). Деца симболизују Србе, Хрвате и Словенце, док је венац намењен краљу „Мученику и Ујединитељу”, чија је

Сл. 5. Споменик краљу Александру I Карађорђевићу у Вуковару, 1936. (<https://www.zvo.hr>)

зовео за израду споменика Блаженопочившем Краљу Александру”, и уметник који је доследно показивао како се југословенска „идеја и симбол претварају у уметничко дело које као радиум зрачи кроз позитивне емоције уметника” (БРАВО 1936: 4). Откривање је планирано у склопу обележавања друге годишњице убиства краља Александра, 9. октобра 1936. године (Аноним 1936х: 18). Међутим, споменик је откривен 18. новембра 1936. уз присуство народа, вуковарских удружења и изасланика Двора, које је предводио пуковник Милан Прпић. Недуго након подизања споменик су срушиле усташе предвођене гостионичарем Оттом Казилом у априлу 1941. године (БАБАЦ 2018: 352–353).

Вуковарски споменик, али и други краљеви споменици који су подизани широм Југославије током 1936. године, остали су у сенци веће и важније церемоније, светског реномеа, која је одржана у Паризу и на којој су откривени споменици краљевима

масивна фигура постављена на равни врх споменика. Краљ је приказан у походној униформи, огрнут плаштом, с истуреном левом ногом. Слично решење раније је примењено у Вараждину и Сушаку. Стога се на вуковарском примеру могу пронаћи неформални, неозваничени обрасци поменутог иконографског програма који је примењиван у реализацији југословенских династичких споменика у градским срединама. Његово увођење није било вид политичких уступака, већ процес естетске еволуције идеја и дубљег разумевања јавног карактера краљевих спомен-обележја у амбијенталним и урбанистичким целинама југословенских градова, којима су се водили њихови аутори. Симболичка црта вуковарског споменика представљена је у ставу који је оцењен као „сасвим природан”, ставу у којем се краљ „левом руком наслања на балчак сабље”, док „десна лежи благо преко леве” и у њој краљ „држи свитак пергамента, симбол акта уједињења Јужних Словена” (БРАВО 1936: 4) (сл. 5).

Споменик је направљен у Студиновом атељеу на Вождовцу у Београду, одакле је допремљен у Вуковар. Студин је био вајар који се „такорећи специјализовао за израду споменика

Петру и Александру I Карађорђевићу. Свечаности је лично присуствовао француски председник Лебрен, који је у свом говору истакнуо да се „Француска [...] припремала две године да ода част Краљу Александру, јунаку, који се увек изјашњавао као њен верни пријатељ, њен верни савезник и њен ватрен поштовалац”, и да је у „атмосфери општег бола” схватио „тесне везе које су са његовим народом везивале овог владара доиста народног по његовом пореклу и по његовом поимању југословенских стварности” (Аноним 1936ц: 4).

Након краљеве смрти, те су „стварности” биле мање народне, а више зависне од става политичких структура. Пројектовани карактер култа „Краља Мученика и Ујединитеља”, читљив је у неконзистентном ставу који су власти имале према Александровој меморијалној баштини. Није било личног присуства двора Карађорђевића током церемонија откривања споменика краљу, већ увек њихових изасланика са нижих политичких позиција. Пример француског председника који је лично одао почаст краљу Александру учешћем у освећењу његовог споменика у Паризу, у време када то краљеви директни наследници не чине, појачава утисак о несагледивим размерама апсурда југословенске политике.

Закључак

Споменици краљу Александру I Карађорђевићу у хрватским урбаним срединама посебно су препознатљиви у меморијалној баштини међуратне Југославије. Иако су сви без изузетка уништени у валовима мржње и насиља, који су стигли с Другим светским ратом, они су и даље важно сведочанство о култури и уметности југословенских народа с краја међуратног раздобља. Осим што су били дела посвећена првом југословенском краљу, која су активно била укључена у идеолошке постулате култа личности краља Александра, такође су била и зенитни тренуци у раду међуратних хрватских уметника. Стога су, с једне стране, ти споменици били сачињени од идеолошки обојених идеја, док су с друге стране били својеврсни *an gro* слободних уметничких стремљења великана југословенске уметности. Требало је коначно окупити дисуниране југословенске стварности око личности краља Александра, „Мученика” и „Ујединитеља”. Међутим, била је то утопија. Конкретни домети били су потпуно супротни. Уместо да око краљеве личности окупе оне друштвене снаге које би уједињене пронашле прилику за развој југословенског друштва, његови споменици ангажовали су оне рушилачке струје које су одбациле његово политичко завештање и затрле његову меморијалну баштину. Тада су неповратно изгубљена важна дела хрватских вајара, великана југословенске уметности. У друштвеној атмосфери затрованој тоталитарним идеологијама, надојеном мржњом и нетрпељивошћу, рушење споменичке баштине краља Александра I Карађорђевића у Хрватској и широм Југославије досегло је размере какве нису биле забележене у модерној европској историји.

ЛИТЕРАТУРА

- ANONIM. „Jadranska straža za spomenik kralju-mučeniku.” *Jadranski dnevnik* (08. 02. 1935): 6.
- ANONIM. „Prinosi za Kraljev spomenik u Splitu.” *Novo doba* (16. 02. 1935): 10.
- ANONIM. „Jadranski svjetionik Kralja Ujedinitelja u Splitu.” *Novo doba* (17. 08. 1935): 6.
- ANONIM. „Otkrivanje spomenika blpk. Kralju Aleksandru.” *Jadranski dnevnik* (07. 09. 1935): 2.
- ANONIM. „Град Вараждин подигао је, први у држави, достојан споменик Краљу Александру.” *Политика* (ANONIM. „Grad Varaždin podigao je, prvi u državi, dostojan spomenik Kralju Aleksandru.” *Politika*) (08. 09. 1935): 15.
- ANONIM. „Први споменик Витешком Краљу Александру I откривен је у Вараждину.” *Време* (ANONIM. „Prvi spomenik Viteškom Kralju Aleksandru I otkriven je u Varaždinu.” *Vreme*) (08. 09. 1935): 4.
- ANONIM. „Otkriće spomenika Kralju Aleksandru I.” *Varaždinske novosti* (12. 09. 1935): 2.
- ANONIM. „Spomen-svjetionik Kralju Ujedinitelju: odgoda otkrića za 24 novembar 1935.” *Jadranski dnevnik* (11. 10. 1935): 5.
- ANONIM. „Otkriće spomenika kralju ujedinitelju u Sušaku.” *Novo doba* (15. 11. 1935): 7.
- ANONIM. „Освећење споменика блаженопочившем Краљу Александру на Сушаку.” *Правда* (ANONIM. „Osvećenje spomenika blaženopochivšem Kralju Aleksandru na Sušaku.” *Pravda*) (17. 11. 1935): 6.
- ANONIM. „Краљевски намесник г. др. Иво Перовић открио је јуче на Сушаку споменик Краљу Ујединитељу.” *Политика* (ANONIM. „Kraljevski namesnik g. dr. Ivo Perović otkrio je juče na Sušaku spomenik Kralju Ujedinitelju.” *Politika*) (18. 11. 1935): 7.
- ANONIM. „Otkriće spomenika blagopokojnom Kralju Ujedinitelju na Sušaku.” *Novo doba* (18. 11. 1935): 1.
- ANONIM. „Otkriće spomen-svjetionika.” *Novo doba* (19. 11. 1935): 6
- ANONIM. „Svečanost otkrića spomen-svjetionika.” *Novo doba* (26. 11. 1935): 6.
- ANONIM. „Otkriće spomen-svjetionika.” *Novo doba* (28. 11. 1935): 6.
- ANONIM. „Otkriće spomen-svjetionika.” *Novo doba* (30. 11. 1935): 6.
- ANONIM. „Spomen-svjetionik u Splitu.” *Novo doba* (03. 12. 1935): 6.
- ANONIM. „Spomen-svjetionik u Splitu.” *Jadranski dnevnik* (05. 12. 1935): 6.
- ANONIM. „Proslava otkrića spomen-svjetionika.” *Novo doba* (06. 12. 1935): 6.
- ANONIM. „Kraljev svjetionik u Splitu.” *Novo doba* (07. 12. 1935): 2.
- ANONIM. „Spomen-svjetionik.” *Jadranski dnevnik* (07. 12. 1935): 6.
- ANONIM. „Откривање Спомен светионика Блаженопочившем Краљу Александру у Сплиту.” *Правда* (ANONIM. „Otkrivanje Spomen svetionika Blaženopochivšem Kralju Aleksandru u Splitu.” *Pravda*) (09. 12. 1935): 4.
- ANONIM. „Svečano otkriće Kraljeva Spomen-svjetionika u Splitu.” *Novo doba* (09. 12. 1935): 1–3.
- ANONIM. „Svečanost otkrića spomen-svjetionika u Splitu.” *Jadranski dnevnik* (09. 12. 1935): 5.
- ANONIM. „Odlazak Kr. Namjesnika g. dra Perovića.” *Jadranski dnevnik* (10. 12. 1935): 5.
- ANONIM. „Вуковар подиже споменик блаженопочившем краљу Александру.” *Политика* (ANONIM. „Vukovar podiže spomenik blaženopochivšem kralju Aleksandru.” *Politika*) (09. 02. 1936): 18.
- ANONIM. „Откривању споменика Краља Петру Великом и Витешком Краљу Александру у Паризу присуствовао је претседник Француске Републике г. Лебрен.” *Време* (ANONIM.

- „Otkrivanju spomenika Kralja Petru Velikom i Viteškom Kralju Aleksandru u Parizu prisustvovao je predsednik Francuske Republike g. Lebren.” *Vreme* (10. 10. 1936): 4.
- БАБАЦ, Душан М. *Александар I – Витешки краљ*. Београд: Evro Book (BAVAS, Dušan M. *Aleksandar I – Viteški kralj*. Beograd: Evro Book), 2018.
- БОРИЋ, Тижана, Igor Borozan. “Political economy of death and the concept of the king’s two bodies: the funeral of king Aleksandar Karađorđević I in 1934.” *Историјски часопис (Istorijski časopis)* LXIX (2020): 517–538.
- БРАВО, Хуго. „Далматински вајар који сад живи у Београду израдио већ три споменика Блаженопочившег Краља Александра.” *Време* (BRAVO, Hugo. „Dalmatinski vajar koji sad živi u Beogradu izradio već tri spomenika Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra.” *Vreme*) (19. 09. 1936): 9.
- Д. Љ. „Данас су ђаци-ратници приредили у Скопљу помен својим палим друговима.” *Правда* (D. Lj. „Danas su đaci-ratnici priredili u Skoplju pomen svojim palim drugovima.” *Pravda*) (17. 11. 1935): 10.
- ДОБРИЧАНИН, Љуб. М. „Данас је на најсвечанији начин откривен споменик палим ђацима ратницима.” *Правда* (DOBRIČANIN, Ljub. M. „Danas je na najsvečaniji način otkriven spomenik palim đacima ratnicima.” *Pravda*) (18. 11. 1935): 3.
- ДРАГОВИЋ, Вук. „У Екс-ан Провансу све је спремно за суђење убицама Блаженопочившег краља Александра.” *Политика* (DRAGOVIĆ, Vuk. „U Eks-an Provansu sve je spremno za suđenje ubicama Blaženopočivšeg kralja Aleksandra.” *Politika*) (17. 11. 1935): 2.
- IGNJATOVIĆ, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- КАДИЈЕВИЋ, Aleksandar. „Ideologije i arhitektura u kontekstu duha vremena.” U: *Ideologije i ideali: prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*. Novi Sad: Muzej Savremene umetnosti Vojvodine, 2010, 6–13.
- Л. „У Вараждину је освешен споменик блаженопочившем Краљу Александру.” *Правда* (L. „U Varaždinu je osvećen spomenik blaženopočivšem Kralju Aleksandru.” *Pravda*) (07. 09. 1935): 6.
- МАНОЈЛОВИЋ ПИНАР, Olga. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014.
- ПИНАРИЋ, Snježana. „Javni spomenici Antuna Augustinčića do drugog svjetskog rata.” *Peristil* 31 (1988): 363–369.
- ПИПЛОВИЋ, Stanko. *Izgradnja Splita između svjetskih ratova*. Split: Društvo arhitekata Splita – Društvo prijatelja kulturne baštine Splita, 2008.
- ПУШИЋ, Марија. „Srpska skulptura 1880–1950.” U: ПРОТИЋ, М. В. (pr.). *Jugoslovenska umetnost XX veka: jugoslovenska skulptura 1870–1950*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1975, 61–84.
- РАЈЧЕВИЋ, Угљеша. *Затирано и затрпо*. Књ. I. *Оскрнављени и унишћени српски споменици на тлу претходне Југославије*. Нови Сад: Прометеј (RAJČEVIĆ, Uglješa. *Zatirano i zatrto. Knj. I. Oskrnavljeni i uništeni srpski spomenici na tlu prethodne Jugoslavije*. Novi Sad: Prometej), 2001.
- СТЕФАНОВИЋ, Тадија. *Токови у српској архитектури (1935–1941)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет (STEFANOVIĆ, Tadija. *Tokovi u srpskoj arhitekturi (1935–1941)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet), 2014.
- СТЕФАНОВИЋ, Тадија. „Politike predstavljanja u srpskoj arhitekturi krajem međuratnog doba.” U: РАТКОВИЋ, Andrea (ur.). *(Dis)funkcionalnost društvenog subjekta*. Sremski Karlovci: Centar za afirmaciju slobodne misli, 2019, 9–31.

- HUZJAN, Vladimir. „O primjerima projugoslavenski orjentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću.” *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 21 (2010): 219–251.
- ŠAJIN ČIČIN, Ćiro. „Jadranski svjetionik u spomen Kralja Ujedinitelja.” *Jadranska straža* 11 (1935): 444–446.

Tadija B. Stefanović

MONUMENTS TO KING ALEKSANDAR I KARADORĐEVIĆ IN CROATIAN
URBAN AREAS AND THEIR RECEPTION IN THE INTERWAR PRESS

Summary

Among the Yugoslav memorials erected from the assassination of King Aleksandar I Karađorđević to the outbreak of World War II, monuments to the first Yugoslav monarch were part of the most widespread group of monuments erected in the common state during this period. Monuments placed in Croatian urban areas were at the forefront in terms of artistic and urban significance. Although they were largely realized in a sculptural form, they were part of broader urban planning of the city's central units of interwar Varaždin, Sušak, Split, and Vukovar. The public character of these monuments is represented on a monumental scale and a dominant urban position. The ideological background was not less important as an example of those cultural and artistic values into which the tragic currents of the Yugoslav reality were constantly flowing. They were based on ambivalent values projected between Yugoslav utopias that promoted the cult of the “martyr” king as the foundation of unification, and Croatian nationalist currents that did not accept Yugoslav political values. Although monuments to King Aleksandar in Croatia had a political agenda, often without topic, the field of monument culture was open enough for all leading Croatian and Serbian artists who created works that were not overshadowed by ideological expectations. Therefore, the monuments to King Aleksandar were not merely a reflection of art for a political purpose. Their development was not exclusively guided by the political doctrines of state purchasers but ensured the authorial autonomy of leading Yugoslav artists of Croatian and Serbian origin, Meštrović, Augustinčić, Studin, Kršinić, Čulić, Galić, and Stojanović, who created throughout the Kingdom of Yugoslavia. All monuments to King Aleksandar erected in Croatian urban areas, Varaždin, Sušak, Split, and Vukovar were toppled at the beginning of World War II by fascist authorities. In a social atmosphere poisoned by totalitarian ideologies, breastfed with hate and intolerance, the demolition of the monumental heritage of King Aleksandar I Karađorđević throughout Yugoslavia has reached a scale not recorded in modern European history.

Keywords: monuments, King Aleksandar, urban, Croatia, interwar period, press, reception.